

Марија Мандић

Балканолошки институт САНУ, Београд
marija.mandic@bi.sanu.ac.rs

Како су људи долазили у Берлин? Личне мреже у дискурсу миграната бошњачке националности*

Заснован на теренском истраживању, рад анализира дискурс миграната бошњачке националности који живе у Берлину. Истражује се улога личних друштвених мрежа – које обухватају примарну породицу, чланове шире родбине, пријатеље и коетнике – у подршци бошњачким избеглицама, од рата 1992–1995. па све до данашњих дана. Путем садржајне анализе, испитује се тематски инвентар дискурса саговорника, који осветљава улогу личних мрежа у миграцији.

Кључне речи: антрополошка лингвистика, теренска истраживања, дискурс анализа, мигранти, Бошњаци, муслимани, Немачка, личне мреже

Why Were People Coming to Berlin? Personal Networks in the Discourse of Bosniak Migrants

Based on fieldwork (2016–2018), this paper provides the discourse analysis of the interviews with people of Bosniak ethnicity originating from Serbia and Bosnia, currently living in Berlin. The paper investigates the role of personal networks – meaning primary and extended family, friends, co-ethnics, etc. – in supporting the Bosniak migrants in the period from the Bosnian war 1992–1995 until today. By using content analysis, the thematic inventory embedded in the transcribed utterances is extracted and commented upon. It is argued that these utterances and the themes around which discourse was built shed new light on the role of personal networks in migration.

Key words: linguistic anthropology, fieldwork, discourse analysis, migrants, Bosniaks, Muslims, Germany, personal networks

* Рад је настао у оквиру пројекта „Језик, фолклор, миграције на Балкану“ (бр. 178010), који подржава Министарство за образовање, науку и технолошки развој Републике Србије и уз помоћ стипендије за постдокторско истраживање (2016–2018), које је подржала фондација Александар фон Хумболт, на Институту за славистику Хумболтовог универзитета у Берлину.

Увод

Неформалне друштвене мреже дијаспоре у Немачкој, које укључују примарну породицу, чланове шире родбине, пријатеље и коетнике, имале су значајну улогу у подршци избеглицама у време рата у Босни и Херцеговини (1992–1995). Рад анализира дискурс миграната о доласку у Немачку, који је снимљен у теренским истраживањима 2016–2018. године у Берлину, методом квалитативног истраживачког интервјуа. У првом делу се излажу историографски, демографски и статистички подаци о Немачкој као земљи имиграције, те о два највећа таласа миграције Бошњака, и то: гастарбајтера 1950–1980, те избеглица током југословенских ратова 1992–1995. У другом делу се описују методе антрополошке лингвистике и анализе транскрипата. Дискурс саговорника се посматра као извор усмене историје Бошњака у Немачкој. На крају рада, прилаже се Додатак с транскриптима и Литература.

Немачка: земља имиграције

Почев од 50-их година, Савезна Република Немачка доживљава велике демографске промене, при чему је одликује растућа културна, етничка и религијска разноврсност. У данашњој уједињеној Немачкој, према проценама, живи 82,7 милиона становника, од тога 18,6 милиона с такозваним „миграцијским пореклом“ (нем. *migratorischer Hintergrund*; 22,5% укупног становништва) и 9,2 милиона страних држављана (11%) (Statistisches Bundesamt 2016).¹ Према статистици, број новопридошних миграната с држављанством земаља тзв. Западног Балкана је следећи: 225,535 Србија (без Косова; рођено у Немачкој 46,610), 208,505 (Косово; рођено у Немачкој 39,020), 180,950 (БиХ; рођено у Немачкој 24,810) итд. (Statistisches Bundesamt 2016).² Број грађана пореклом из наведених земаља који имају немачко држављанство свакако је много већи; процењује се да око 500.000 немачких држављана потиче из Србије.³ Према проценама Министарства за људска

¹ Према службеној дефиницији, особа има миграцијско порекло ако је она или макар један њен родитељ рођена као страни држављани. Ова дефиниција обухвата странце мигранте и немигранте, натурализоване мигранте и немигранте, раније досељенике, као и потомке тих група у Немачкој. Протерани и расељени током Другог светског рата не спадају у становништво с миграцијским пореклом, јер су или они или њихови родитељи рођени с немачким држављанством (уп. Statistisches Bundesamt 2016).

² Највећи број страних држављана долази из Турске (1,5 милиона), Пољске (866,855) и Сирије (698,950). Две трећине новопридошних миграната, пак, долазе из Европе, и припадају углавном економској миграцији (Naika et al. 2014, 14; Statistisches Bundesamt 2016). Уп. <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendischeBevolkerung/Tabellen/Geburtsort.html>; приступљено 17.05.2018.

³ Подаци добијени захваљујући секретару српске амбасаде у Немачкој, Милошу Стипићу, коме се овом приликом срдачно захваљујем. Немачка важи за државе с рестриктивном политиком када је у питању двојно држављанство. Ипак, последњи закон о држављанству дозвољава деци странаца која су до своје 21. године најмање осам година живела у Немачкој или најмање шест година похађала неку школу у Немачкој да имају двојно

права и избјеглице БиХ, укупан број емиграната и њихових потомака – друге и треће генерације у Немачкој – износи око 240.000 (МНРР 2012, 5).

И верска структура становништва је такође разнолика. У Немачкој живи између 3,8 и 4,3 милиона муслимана, што чини између 4,6 и 5,2% укупног становништва; више од половине имају немачко држављанство (Haug et al. 2016, 11).⁴ Велики број српских и босанских миграната су такође муслимани: у случају БиХ махом Бошњаци, у случају Србије –Албанци, Бошњаци, Роми.

Миграције Бошњака у Немачку: југословенски гастарбајтери

Прве југословенске муслиманске заједнице оснивали су радници који су дошли у оквиру програма „гостујућих радника“ 1950–1980. (нем. *Gastarbeiter Programme*), што је узроковано снажним индустријским развојем земаља западне и северне Европе. Од укупног броја југословенских радних миграната, више од две трећине се запослило у СР Немачкој, а остали у Аустрији, Француској, Шведској и Швајцарској. У иностранству је, до средине 70-их, радило 650.000 југословенских радника, који су заједно са својим породицама чинили 1,5 милиона људи (Mihajlovic 1987–1988, 189–190). СР Немачка је 1968. године склопила билатерални уговор с Југославијом (Mihajlovic 1987–1988, 184).⁵ Немачки закони су, поред осталог, омогућили радницима да након једне године доведу своје супружнике и децу млађу од 18 година. Током година, број страних радника и њихових породица се прогресивно увећавао, а већ 1974. странци су чинили 10% укупне радне снаге у СР Немачкој (*ibid.*).

Иако је општеприхваћени колоквијални назив *гастарбајтер* (нем. *Gastarbeiter*; дословно: *гостујући радници*) сугерисао идеју гостовања, привременог рада и повратка, тржиште рада је пак имало континуирану

држављанство; уп. Закон који регулише стицање немачког држављанства: <https://www.gesetze-im-internet.de/rustag/BJNR005830913.html>; приступљено 17.05.2018.

⁴ Овај број је свакако значајно порастао због најновије миграције са Средњег истока, посебно из Сирије. Већина немачких муслимана потиче из Турске (63% свих немачких муслимана, што у бројкама износи од 2,5 до 2,7 милиона), онда из земаља југоисточне Европе – БиХ, Бугарске, Србије, Албаније (14%, односно од 496.000 до 606.000), затим с Блиског истока (8%, односно од 292.000 до 370.000), из северне Африке, углавном из Марока (7% односно од 259.000 до 302.000), из средње Азије (Заједница независних држава), Ирана, јужне, југоисточне Азије и остатка Африке (с. 8%) (Haug et al. 2016, 12–13). Најбројнија конфесионална група су сунити (74%), затим алевити (13%), шиити (7%) и остали (суфије, ахмадија, ибади, и др.) (Haug et al. 2016).

⁵ Савезна Република Немачка је потписала билатералне споразуме, који су омогућили увоз радне снаге из иностранства, са следећим земљама: Италијом 1955, Грчком и Шпанијом 1960, Турском 1961, Мароком 1963, Португалом 1964, Тунисом 1965, Југославијом 1968 (Mihajlovic 1987–1988, 184).

потребу за додатном радном снагом.⁶ Радни уговори су се продужавали, а почетни концепт је опстајао само као „мит о повратку“, док је статистика показивала да је трајно настањивање норма. Назив *гастарбајтер* је заправо задржао семантику амбивалентности, реферишући на раднике између двеју држава. У светлу савремене теорије, овај хабитус се разуме преко појма транснационалности, односно сталне социјалне интеракције изван оквира једне нације-државе (уп. Portes et al. 1999; Vertovec 2001; Dahinden 2017).

Југословенски радници су долазили из целе земље, и то углавном из мање развијених, сеоских подручја, а највише су се запошљавали квалификовани и полуквалификовани радници у угоститељству, индустрији, грађевинарству и занатству.⁷ Од самог почетка њиховог запошљавања, развијана је „ланчана миграција“ (енг. *chain migration*), јер су радници пре или касније доводили за собом и друге чланове своје породице, те помагали пријатељима и познаницима да мигрирају и нађу запослење. Неретко се тако велики број припадника неких сеоских или месних заједница настањивао у истом граду, квартовима, па чак и у истим зградама, при чему су често радили исте или сличне послове (Ivanović 2012, 126–127).

Процес организације југословенских радника је био спор и дуготрајан, често стихијски и испуњен контроверзама. На самом почетку, главну улогу су имале немачке установе, и то синдикати, радничке социјалне, те добротворне верске службе (Ivanović 2012, 157–163). Почетак 70-их година обележило је оснивање југословенских клубова, културно-уметничких (КУД-ова), угоститељских објеката, спортских друштава и културно-информативних центара (Ivanović 2012, 253–260).

И поред формалних установа, преовладала су неформална окупљања, на пример викендом на железничким станицама (Ivanović 2012, 234; уп.

⁶ Немачка је наике желела да привремено увезе и користи радну снагу из иностранства, док постоји потреба за њом, а да касније стране раднике врати у своје земље; стога су почетни уговори потписивани на годину или две. Немачки административни назив је био *страни радници* (нем. *Ausländische Arbeitnehmer*), југословенски – *радници на привременом раду у иностранству*, а популарни, колоквијални *гастарбајтери* (нем. *Gastarbeiter*). Преовладао је *гастарбајтер* у немачком и српскохрватском, а и у стручној литератури. Раширена употреба овог назива у немачком, указивала је на покушај да се призна допринос ових радника немачкој економији, али истовремено нагласи идеја привременог боравка (Mihajlovic 1987–1988, 188–189).

⁷ Југословенски радници су у СР Немачку највећим делом долазили са следећих подручја: 1. југозападна Босна, западна Херцеговина и далматинска Загора; 2. североисточна Босна; 3. средња Хрватска и суседна Словенија; 4. пољопривредни делови источне Хрватске и Бачке; 5. Косово и Метохија. Од укупног броја радника из Југославије у СР Немачкој, 62% је потицало из Хрватске и Босне и Херцеговине (Ivanović 2012, 70). Иако је највећи број радника био неквалификован, у великој мери су одлазили и квалификовани радници, и то највише бравари, стругари, механичари, шофери, аутомеханичари, електричари, кројачи и ливци. Поред тога, број висококвалификованих радника није био занемарљив и кретао се од 2% до 20% укупне радне снаге у иностранству, у зависности од места запослења (Ivanović 2012, 52, 294; Mihajlovic 1987–1988, 181).

Ivanović 2011). Виђања у приватним становима, у кругу породице, родбине и пријатеља, била су такође културна особеност скоро свих југословенских радника, како у завичају, тако и у иностранству. Када би дошли до пензије, гастарбајтери су се често враћали назад у своју земљу порекла, али у новије време се и то мења, и пензионери због деце и унука или остају у земљи боравка или се крећу између ове две земље – тзв. пендулум, осцилирајуће или „jo-jo” миграције (Антонијевић, Милосављевић 2016, 513). Друга и трећа генерација, које су у међувремену рођене и образоване у земљи боравка, махом говоре боље језик земље боравка него језик наслеђа (енг. *heritage language*). Иако интеграција и даље није лака, потомци гастарбајтера траже стручније послове од својих родитеља, при чему многи остварују успешне каријере (Mihajlović 1987, 193–194; Craig, Dietrich, Goutié 2005, 149; Klekowski von Koppenfels, Höhne 2017). За разлику од прве генерације која је била изузетно везана за свој завичај, однос потомака према земљи порекла је разноврстан.

Миграције Бошњака у Немачку: верски живот до југословенских ратова

Друштвени живот југословенских гастарбајтера великим делом није био обликован етничким и верским поделама, мада је основне организације верског живота било. У организацији верског живота учествовале су католичка црква и њене мисије, добротворна протестантска удружења, те Српска православна црква (Ivanović 2012, 174). Југословенски муслимани су у почетку верску праксу вршили преко установа других земаља, највише Турске, а Југословенска исламска заједница је први пут упутила имама у Беч 1973. године, а затим и у Минхен, при чему је тог имама плаћала иранска амбасада у Бону (Ivanović 2012, 177; Duranović 2014, 69).

Прва верска зједница југословенских Муслимана у Немачкој је основана у Ахену 1978. (Klanco 1997; Duranović 2014, 69).⁸ Према подацима из 2014, од свих 47 активних бошњачких верских заједница у Немачкој, три су основане током седамдесетих (6,4%), а петнаест осамдесетих (31%) (Duranović 2014, 70; Mahmutović 2003). Оснивање исламских заједница Бошњака је доживело највећи замах током 90-их година, када се и број муслиманских миграната из БиХ и Србије због ратова и кризе нагло повећао.

С почетком југословенске кризе, друштвене мреже и живот гастарбајтера се драстично мењају. Контакти с припадницима других етничких и верских група се смањују, радници и њихове породице се све више окупљају у етно-национално и конфесионално профилисаним установама, при чему улога верских установа значајно расте (Duranović 2014, 75).

⁸ Види: <http://www.dzemat-aachen.de>; <http://igbd.org/?p=5633>; приступљено 22.05.2018.

Ратне избеглице

Други велики талас босанских миграната је забележен током рата у БиХ (1992–1995) – између 1,2 и 2 милиона: највећи број је отишао у Немачку (ц. 320.000), затим у Србију и Црну Гору (ц. 297.000), Хрватску (ц. 170.000) и Аустрију (ц. 86.500), итд. (Valenta, Ramet 2011, 4). Према статистици UNHCR 2002, 80% избеглица из Босне и Херцеговине су били муслимани, 13% су били католици и 6% су били православци (UNHCR 2002, 50). Ипак, ова статистика се може односити само на земље западне и северне Европе, Америке, Канаде и Аустралије, јер је проценат православца избеглих из Босне у Србију, односно католика из Босне у Хрватској, био много већи од муслимана.

Велики број босанских избеглица био је истрауматизиран ратним дешавањима: многи су лично доживели насиље, убиство чланова породице и ближњих, прогон, силовања, логоре, оставили своје ближње у рату итд. (Will 2009; Неукен 2014). Халиловић говори да су они у свом пртљагу донели како личну тако и колективну трауму (Halilovich 2012, 166).⁹

Босанске избеглице у Немачкој нису третиране према одредбама Женевске конвенције из 1951, него су већином добиле привремену боравишну дозволу (83% од укупног броја избеглица), која је имала врло рестриктивна и донекле дискриминативна правила, тзв. *дулдунг* (нем. *Duldung*; у буквалном преводу на српски ‘трпљење’; уп. Dimova 2006; Dimova 2006a; Mihok 2001; Hannes Tretter 2000; Dienelt 2018). Дулдунг је значио статус привремене заштите, толерисаног (трпљеног) боравка, обавезу да се на свака три или шест месеци до годину дана продужава боравак, и могућност да немачке власти могу депортовати избеглице назад у њихову земљу, онда када процене да постоје услови за то.¹⁰ У замену за дулдунг избеглицама су одузимани пасош и лична документа. Добијали су колективни смештај у тзв. хајмовима (нем. *Heim*), основну социјалну помоћ, али и забрану рада и студирања.¹¹ Многе избеглице су стога радиле „на црно“, и то највише као јефтина радна снага на грађевинама и пружајући услуге чишћења и одржавања објеката (Will 2009, 61). Поред тога, постојало је ограничење кретања на федералну немачку државу у којој је особа добила дулдунг, а уколико би избеглице прекршиле

⁹ Ипак, у својој књизи Халиловић критикује употребу концепта трауме и *посттрауматског* стресног поремећаја (ПТСП) (енгл. *posttraumatic stress disorder – PTSD*) у босанском случају и сматра да је њена претерана употреба довела до медиализације и патологизације људске патње (Halilovich 2013, 13).

¹⁰ Иако су долазиле избеглице из целе Југославије, само су Босанци могли добити статус „ратних избеглица“ и, сходно томе, дулдунг. Све остале избеглице су биле упућене да поставе захтев за азил. Такође, према законима који су важили у Берлину, само су трауматизоване избеглице могле да затраже дулдунг на 12 месеци, остали су добијали за краћи период (Will 2009, 56).

¹¹ За колективни смештај су служили војни, безбедоносни и студентски објекти и домови, стари болнички пансионери у источном Берлину и контејнерска насеља у ивичним и индустријским областима (Will 2009, 56–58).

ограничење, суочавале су се с казним мерама и преиспитивањем свог статуса (*ibid.* 57). Искуство дулдунга, сталне претње депортацијом, па и затварањем, били су предмет додатних траума и несигурности (Heuken 2014, 26). Дулдунг је заправо пример лиминалне позиције, „beetwixt and beetwen“, коју имају избеглице у модерним друштвима и савременом правном поретку (Petrović 2016, 62).

Због строгих имиграционих закона и привременог статуса, већина избеглица се након завршетка рата или вратила или отишла у неке друге земље (уп. Valenta, Ramet 2011, 4). Од земље која је примила највише избеглица, Немачка је постала земља у којој се процентуално најмање њих задржало: 52.000 је мигрирало у неку другу земљу, 246.000 је враћено у програму репатријације у БиХ, и 22.000 људи је добило дозволу за останак, што чини мање од 7% (*ibid.*).¹² Ратна траума је постала легалан основ за супротстављање покушајима депортације и обезбеђивање трајног статуса у Немачкој (Dimova 2006a, 3). То је посебно актуелно 2000. године, када је Берлински сенат донео Закон о поступању с трауматизованим особама (нем. *Traumatisiertenregelung*), који је утврдио да босанске ратне избеглице могу добити дозволу боравка у Немачкој, уколико испуњавају одређене услове, поред осталог да поседују потврду (атест) о медицинском третману због ратне трауме. Боравишне дозволе издате по том основу укључивале су и животне партнере и малолетну децу истрауматизираних ратних избеглица (Will 2009, 74–75).¹³ Та околност је свакако утицала на то да се број особа које су регистровале своју трауму и почеле медицински третман повећао: тако је 1998. године у Берлину било регистровано 500 трауматизованих ратних избеглица из БиХ, а две године касније – 800; коначно, 1.547 трауматизованих особа је обезбедило трајни боравак, који је подразумевао и чланове њихових породица (*ibid.* 74). Димова закључује да је немачки правни систем покренуо два комплементарна поступка: медиализацију закона и легализацију медицинског дискурса, чија артикулација је додала важну димензију у савременом немачком третману избеглица и других придошлица (Dimova 2006a, 3).

Поред ригидних прописа, велики број немачких јавних и приватних установа је активно помагао босанским избеглицама, као нпр. Радничко благостање (*Arbeiterwohlfahrt*) Каритас, Црвени крст, Центар за помоћ жртвама тортуре и Удружење Култура југоисточне Европе (*Süd-Ost-Europa-Kultur e.V.*) (Dimova 2006a, 5). Многи Немци су спонзорисали децу избеглица на студијама (*ibid.* 10). Моји саговорници су често, с једне стране, с великом

¹² Поређења ради, у Србији се задржало 137.000 од 297.000 избеглица из БиХ, односно 46%; у Хрватској 62.000 од 170.000 – 36%, у Шведској 56.000 од 58.700 – 95%, у Швајцарској 10.900 од 24.500 – 44%, у Холандији 16.000 од 22.000 – 72%, у САД 17.500 од 20.000 – 87,5% итд. (Valenta, Ramet 2011, 3–4).

¹³ Већ од 1999. године, трауматизирани особе су добиле могућност да независно од дулдунга добију радне дозволе за послове који нису зависили од тржишта рада (Will 2009, 57). Друга могућност да се обезбеди трајни боравак је склапање брака с особом која има немачко држављанство, што су многи, посебно млађи, и чинили (Dimova 2006a, 68).

горчином говорили о правно-бирокуратском третману избеглица у Немачкој, а, с друге стране, истицали су са захвалношћу помоћ немачких познаника и пријатеља у школовању, интеграцији, решавању административних проблема итд.

Поред босанских муслимана, предмет овог рада су и муслимани југозападне Србије, региона који је познат под историјским називом Санџак, мада православно стовништво радије користи историјски назив Рашка (Ђурић et al. 2014, 192–193).¹⁴ Санџачке муслимане с босанским спаја заједнички језик заснован на штокавском дијалекту – особен и за Србе, Хрвате, Црногорце, Буњевце и др. – исламска вера, те осећај припадности бошњачкој нацији.¹⁵ Током деведесетих забележен је и значајан талас миграција муслимана из Санџака у Немачку. И овом, као и у многим другим случајевима, није једноставно одредити „да ли је одлука о емиграцији иницирана економским или политичким факторима“ (Ђорђевић-Црнобрња 2016, 43). Мигранти су се селили у потрази за послом, али и због осећаја опште несигурности, настале услед рата у суседној Босни и Херцеговини и повремених инцидената и злочина против муслимана који су се преносили и на територију Србије.¹⁶

Ако се босанске избеглице могу одредити као ратне, па се и њихов пријем у Немачку одвијао по утврђеним процедурама, то се за санџачке мигранте може рећи да имају разноврсне начине миграција и интеграција у немачко друштво, што заслужује анализу у неком другом раду. Поред тога,

¹⁴ Питање националности муслимана југословенског порекла је било исполитизовано, модалитети у пописима су се стално мењали. У Попису 1948, предложено је да муслимани југословенског порекла могу да се изјасне као „Србин-Муслиман“, „Хрват-Муслиман“ итд., или као „неопредељени-Муслиман“; у Попису 1953, лица која су изјавила да су Муслимани, као и остала лица југословенског порекла која се нису ближе национално определила, сврстана су у групу „неопредељени Југословени“, заједно с другим особама југословенског порекла који нису хтели да се национално изјасне; од Пописа 1961. уведен је нови модалитет „Муслиман (национална или етничка припадност)“; од Пописа 2002, уведен је модалитет Бошњак (Попис 2011, 17; Mandić 2015, 285–286).

¹⁵ Од 2002. године, муслимани који говоре штокавски су се у српским пописима изјашњавали или као Бошњаци или као Муслимани (етничка или национална припадност), и они, према резултатима Пописа 2011, представљају једну од највећих мањинских заједница Србије: 145.278 држављана се изјаснило као Бошњак, а 22.301 као Муслиман, што заједно чини 2,5% укупног становништва (Ђурић et al. 2014, 98). Ипак, резултате пописа, као алатке државе којима се категоризује и управља становништвом, морамо узимати с великом дозом опреза, јер су њихови резултати обликовани под утицајем сложених демографских, социјалних и политичких процеса.

¹⁶ Треба, пре свега, поменути Отмице у Сјеверину (1992) и Штрпцима (1993). Наиме, припадници српских паравојних јединица су из аутобуса који је возио раднике из села Сјеверина за Прибој, 22. октобра 1992. године, отели на територији Босне и Херцеговине 16 Бошњака, држављана Републике Србије, и потом их убили. Слично се десило 27. фебруара 1993, када су припадници српских паравојних јединица отели 19 цивила, држављана Србије и Босне и Херцеговине (18 Бошњака и 1 Хрвата) из редовног воза Београд-Бар, и потом их убили. Уп. Fond 2003; <https://pescanik.net/sjeverin-24-godine>; приступљено 6.09.2018.

најновија емиграција из свих земаља бивше Југославије је веома разнолика и углавном економска.

Демографска ситуација и установе у Немачкој и Берлину

Исламска заједница Бошњака у Њемачкој (IGBD – *Die Islamische Gemeinschaft der Bosniaken in Deutschland*) основана је 1994. године у Визбадену (Wiesbaden) у Хесену. Ова заједница је придружени члан Централног муслиманског савета Немачке (ZMD – *Zentralrat der Muslime*) и Исламског савета (уп. Rohe 2016).¹⁷ Управо због прилива ратних избеглица, повећао се број босанских муслиманских заједница, те их данас има преко 60, а већина има званично именоване имаме (Duranović 2014). Највећа бошњачка џамија се налази у Келну.¹⁸

У Берлин је током југословенских ратова стигло 30.000 избеглица, што је више него што су примиле Италија, Француска и Велика Британија заједно (Dimova 2006a, 2; Valenta, Ramet 2011, 4). Берлин се посебно ангажовао у збрињавању избеглица из Сребренице: 2000. године у Берлину је, према проценама, живело око 600 избеглица из Сребренице, а берлински Сенат је обезбедио 45 психотерапеута – волонтера за рад са сребреничким избеглицама (Dimova 2006a, 5). Берлински сенат је 1998. донео одлуку да су се испунили услови за повратак избеглица, односно за њихову репатријацију, али је усвојио посебни закон, о коме је горе било речи, који је дозвољавао трајниостанак особама које су претрпеле озбиљније трауме (Will 2009, 74–75). Тако је 2000. године у Берлину остало још 7.454 избеглице, којима је касније додељен стални боравак (Mihok 2001, 145). Према проценама, у Берлину данас живи између 10.000 и 15.000 Бошњака из БиХ, а укупно 30.000 држављана БиХ.¹⁹

Исламска заједница Бошњака у Берлину је основана 1989, а у 1992. је прерасла у Исламски културни центар Бошњака (ИКС (ИКЦ) – *Islamisches Kulturzentrum der Bosniaken in Berlin*).²⁰ Центар се доста ангажовао у помоћи босанским избеглицама, дељењем материјалне, медицинске и саветодавне помоћи. Данас, поред верске службе, центар организује културне, политичке и хуманитарне активности, као и часове веронауке, босанског језика и културе, а обезбеђује и стипендије за студенте слабијег економског стања. Део муслимана из Санцака се одвојио од ИКЦ-а и основао своје посебно удружење ИКРЕ (ИКРЕ – *Islamisches Kulturzentrum Berlin*) и месциде у Ведингу и Шарлотенбургу.

¹⁷ Уп. *Die Islamische Gemeinschaft der Bosniaken in Deutschland*; <http://igbd.org>; приступљено 6.06.2018.

¹⁸ Види: <http://islam.de/10287.php>; приступљено 6.06.2018.

¹⁹ Према проценама званичника из Исламског културног центра Бошњака у Берлину.

²⁰ Уп. *Islamisches Kulturzentrum der Bosniaken in Berlin*: <http://www.ikb-berlin.de>; приступљено 6.06.2018.

Велику друштвено-ангажовану уогу је одиграло и удружење Süd-Ost-Europa-Kultur e.V.,²¹ које је основано 1991. с намером учвршћивања културних односа између Немачке и југоисточне Европе. Иако је првобитно било усмерено ка гастарбајтерима, ратни догађаји су окренули удружење практичним проблемима. Под руководством Босиљке Шедлич (Bosiljka Schedlich) спроводили су се разни програми избављања људи из ратних жаришта, помоћи у смештају, правном статусу, школовању и лечењу истрауматизираних (уп. Neuken 2014). Удружење је и након распада Југославије задржало свој наднационални карактер.

Поред тога, у Берлину су основани Фолклорни клуб Љиљани, клуб Извор, фудбалски клубови Босна, Босна и Херцеговина, Нови Пазар и др. У друштвеном животу Бошњака, важну улогу имају балкански грилови, које посећују сви љубитељи балканске кухиње. Тако се храна из Босне и Санџака брендира као балкански производ. Поред тога, у Берлину се организују периодично босанска сијела и теферичи, када долазе певачи народне музике и окупља се доста људи. У следећем делу представићу методологију истраживања и анализе, те налазе о улози личних друштвених мрежа у миграцији.

Метода теренског рада и позиција истраживача

У методологији теренског рада користим квалитативне истраживачке интервјуе и учесничко посматрање. Упитник је веома широк и отворен и прилагођава се посебно сваком саговорнику; укључује теме које се тичу личних путева миграције, свакодневног живота, усмене историје, али и друштвених и политичких тема. До сада сам снимила 40 интервјуа у Берлину, у пердиоду између 2016. и 2018. године, и разговарала са око 30 саговорника, што износи више од 120 сати аудио материјала.

Током ових теренских истраживања суочила сам се с бројним изазовима и тешкоћама. Томе су допринела вероватно два чиниоца. Прво, опште неповерење заједница у дијаспори и мањинских заједница према истраживањима. Друго, српско-бошњачки сукоб у рату и у постдејтонској БиХ, учинили су да моји саговорници често преиспитују моју позицију и намере. Тако је посебно дошла до изражаја моја друштвена позиција истраживачице из Србије. Моје полазиште су биле теме о путевима миграције и свакодневном животу, али су моји саговорници сматрали да прво треба да ми пренесу своја искуства из рата и своје погледе на тај период. Овај истраживачки пут је донекле супротан ономе који описује немачка истраживачица Еда Хејкен, чији је циљ био истраживање сећања на ратове и односа према прошлости Бошњака у Берлину, а која је доживела то да саговорници такве теме сматрају превише приватнима, те да немају довољно

²¹ Уп. Süd-Ost-Europa-Kultur: <http://www.suedost-ev.de>; приступљено 6.06.2018.

поверења да такве теме деле с њом. Она је своје истраживање, на почетку, морала да усмери ка темама свакодневног живота и културе, при чему су сећања на рат искрсавала спонтано (уп. Neuken 2014, 20–21). Управо оваква супротна искуства у контакту с истом заједницом показују колико је контекст и друштвена позиција истраживача кључна за разумевање интеракције и резултата истраживања.

Успостављање поверења и реципроцитета између мене и саговорника је такође било узроковано и пореклом миграната (уп. Russell 2006).²² Мигранти из Санцака су се показали као затворени и неповерљиви. И када бих истакла чињеницу да се интересујем за њихов начин живота, културу, говор и размишљања, они углавном нису могли да пронађу свој интерес у таквом истраживању. Опет, Бошњаци из БиХ су, поред неповерења, показали и интересовање. Често сам се сусретала с људима који су доживели ратне трауме и налазили интерес у томе да пренесу своју причу истраживачици из Србије, те да тематизују конфликтом оптерећене односе Срба и Бошњака, који су директно утицали на њихове животе и путеве миграције.

Имајући у виду околности на терену, ја сам се отворила према свим саговорницима који су желели да разговарају и тако је и природа терена утицала да потпуно напустим концепте типичног или „аутентичног“ саговорника.²³ Моји саговорници су били и из БиХ и Санцака, различитих узраста, путева миграције, образовних профила. Спајала их је директна или индиректна веза с муслиманском заједницом Бошњака и живот у Берлину.

²² Према Russell (2006, 16), реципроцитет је суштински важан за однос између теренског истраживача и саговорника, јер истраживању прискрбљује неопходну етичку димензију, у виду заједничког интереса за одређена питања и могућег утицаја истраживања на јавност, статус и друштвени живот заједнице. На тај начин, истраживач може постати и популаризатор одређене заједнице, те њен „заступник“ у академској и широј јавности. Он то назива „балансираним реципроцитетом“, који може прерасти у партнерство засновано на поверењу и поштовању (*ibid.* 27). Сличан концепт разматра и Wolfram 1998, који користи појам „језичке захвалности“ (енг. *linguistic gratuity principle*), који се односи на начине на које истраживач конструктивно користи своје стручно знање да допринесе истраживаној заједници. Златановић (2010, 135–137) пише о трансферу и контратрансферу у односу истраживача и саговорника, разматрајући емотивне и ескресивне интеракције учесника, те посматрајући истраживање као сусрет током кога се свесно или несвесно преиспитују и сучелавају лични ставови, животна искуства, реакције, вредносни судови и личности истраживача и саговорника.

²³ Концепт аутентичности је критикован у савременој теорији наративног идентитета и критичкој социolingвистици. Водак одбацује концепт аутентичног представника аустријске нације и у своју анализу укључује најразличитије саговорнике, поред осталог и мигранте и странце, што би се чак могло назвати и методом случајног узорка (Wodak et al. 2009). Екерт наводи да је аутентичност средишњи идеолошки конструкт у пракси и говорника и аналитичара језика, који своју снагу црпи из есенцијалистичких представа о језику и идентитету (Eckert 2003, 392). Бухолц сматра да треба раздвојити аутентичност као конструкт од аутентификовања као друштвене праксе, и указати на друштвене праксе које конструирају аутентичност (Bucholtz 2003, 410).

Етичку димензију рада заснивам на концепту давања гласа (енг. *voicing*) припадницима заједнице, за коју сматрам да је маргинализована, те да има искуства историјске дискриминације. На тај начин, наслањам се на дијалошку антропологију, која у своја истраживања укључује различите „гласове“ заједнице, као и „глас“ истраживача (Tedlock 1983 цит. Duranti 1997, 87; Илић [Mandić] 2014, 34). Према Бахтину, који први у анализу дискурса уводи „глас“ и дијалогичност, дискурс обликују различити говорни типови и индивидуални гласови; ова разноврсност дискурса, прошли и садашњи гласови, њихова идеолошка и аксиолошка становишта представљају оно што Бахтин назива друштвеном хетероглосијом света у коме живимо (Bakhtin 1981). Наслањајући се на Бахтина, Цицпис (1997, 113) схвата „глас“ као семантичку и идеолошку позицију говорника у свету.

Метода анализе: транскрипција и текстуална анализа

За потребе рада користим верbatim транскрипцију, која бележи све изговорено, укључујући замуцкивања и недоследности у говору (уп. Lapadat 2000, 206–207; Илић [Mandić] 2014, 150–151). Како верbatim транскрипција доприноси утиску да је говор некохерентан, потребно је нагласити да је усмени говор заиста пун недоследности, замуцкивања, понављања, без обзира на ниво обрадовања говорника и на то да ли су говорници једнојезични или вишејезични.²⁴

Аутобиографске исказе добијене у истраживачком интервјуу треба посматрати у оквиру норми и ограничења овог говорног жанра. Они стога нису одраз неке објективне реалности, у коме је истраживач медијум преко кога саговорници преносе своје ставове и веровања замишљеној публици (уп. Briggs 1986, 3). Саговорници и истраживачи заједно конструишу контекст и интеракцијски идентитет. Како Бригс (*исто*, 118), истиче, истраживачи покушавају да извуку друштвено-културну информацију из контекста и да је трансформишу у максимално референцијалне, сегментиране изразе и хронолошке наративе. Тако намећу своју језичку идеологију и комуникативне норме саговорницима, што он зове „комуникативном хегемонијом“. Многа моја питања су била формулисана као сугестије, које усмеравају саговорника ка теми која ме занима, па чак и моделима понашања, који су претпостављени или чак пожељни, уп.

²⁴ Основне конвенције у транскрипцији су следеће: СТ – саговорник, ИС – истраживач; ... – пауза од 2 секунде и дужа; (...) део који је изоставио аналитичар; = говор се аутоматски надовезује на претходни/следећи исказ; - прекинута реч; КАПС наглашавање неког дела исказа; () у загради бележимо паралингвистичке елементе, смех, плач, јецај, уздихање, итд. Преклапање није бележено, већ је у тим деловима углавном коришћена ознака за надовезани говор (=). О саговорницима су дати основни подаци: пол (м. – мушки, ж. – женски), годиште, место становања, датум и место интервјуа.

2.31 ИС: А кажи ми шта ти мислиш, је л то теби обично или необично да сад неко ко се овде снашо помаже родбину? Да издржава, да му дође родбина? Или мислиш? Како ти то видиш?

3.1 ИС: А да вас питам нешто колко се помажу Санцаклије овде? Колко може да рачуна човек кад дође овде, кад емигрира да да да ће да му његови из Санцака помогне да нађе поса да нађе смештај? Колко сте повезани, колко се помажете?

У теоријском смислу, примењујем дискурс анализу садржаја (енг. *content and discourse analysis*), која представља један степен преображаја вербалних података од оригиналног исказа до интерпретације. Анализа укључује вербалне моделе, интралингвистичке односе и комуникативне структуре (Mauring 2013; Braun, Clarke 2006). Исказе сам бирала према референтном оквиру (енг. *reference frame*) који укључује долазак у Берлин и интеракције нових миграната с људима које срећу на самом почетку миграције. У тако издвојеним исказима сам потом идентификовала и коментарисала мини-теме, које сматрам значајним за разумевање друштвене реалности, контекста и погледа на свет бошњачких миграната. Овај поступак је одговарајући за анализу у којој се користи релативно низак степен интерпретације (Vaismoradi et al. 2013, 399), при чему се тексту приступа као могућем извору (документу) усмене историје. Поред тога, указала сам на главна језичка средства која саговорници користе, а то су наративи, као и (не)вербална средства евакуације.

Миграција и личне мреже: садржајни и формални аспекти дискурса

Концепт друштвених мрежа развија се у друштвеним наукама од почетка 20. века, како би се означили сложени односи између припадника друштвених група на свим нивоима, од личних до међународних (Greeman 2004). Већ је у радовима првих социолога, као што је Емил Диркем, истакнута потреба да се проучавају модели веза и солидарности који повезују друштвене актере, те да се испита њихов утицај на понашање, здравље и успех појединца (Durkheim [1897] 1951). Тако је развијен поступак анализе друштвених мрежа (енг. *social network analysis* – SNA), који изучава друштвене структуре преко мрежа и теорије графа.²⁵ У социолингвистици појам друштвених мрежа се користи да утврди особености језичких заједница и промена кроз које оне пролазе, као што су замена језика, вишејезичност, прекључивање кодова итд.; испитују се параметри као затвореност / отвореност, вишеструки /

²⁵ Ова анализа је потом примењивана у модерној социологији, али и у антропологији, демографији, економији, географији, историји, информатици, политичким наукама, лингвистици, студијама комуникације. Друштвене структуре изучаване на овај начин су мреже друштвених медија, познаника и пријатеља, рођачке везе итд. (уп. Grandjean 2016).

појединачни односи, густина (фреквенција) контаката у језичким заједницама итд. (уп. Milroy 1987).

Личне мреже (енг. *personal networks*) пак у средиште свог интересовања стављају појединца и укључују низ личних контаката који му стоје на располагању, а преко којих, с времена на време, ступа у интеракцију како би добио подршку за одређене активности (Bastani 2007, 358). У то могу спадати родбинске, породичне, пријатељске, љубавне, етничке, религијске, комшијске, школске и генерацијске везе, као и чланство у клубовима и организацијама, бављење активностима и хобијима итд. (уп. Park et al. 2012) Личне мреже тако одражавају читав низ личних и друштвених ограничења и рамова у којима делује појединац; оне су истовремено и обликоване друштвеним улогама, и чиниоци који утичу на њихово обликовање (Fischer 1982, 4; Wellman, Wortley 1990, 559). Концепт личних мрежа је, поред осталог, примењиван у теорији пословних односа развијеног капитализма, како би објаснио предуслове успеха и пробоја појединца (Laird 2006).

Искази мојих саговорника показују да је долазак у Немачку током деведесетих година био стихијски, и да се, пре свега у случају Босне и Херцеговине, радило о избеглиштву и спасавању живота, а у случају Санцака о економско-политичким миграцијама. Улога личних мрежа је била кључна, јер је колективна помоћ била врло ограничена. Миграције су скоро по правилу подразумевале илегалан прелазак немачке границе и употребу услуга агенција за кријумчарење људи. Ређи су примери безинтересне, пријатељске помоћи у евакуацији из ратних зона. Мигранти су махом следили путеве претходних рођачких миграција, долазивши у немачке градове у којима су већ имали неког од родбине, односно *неког свога*. У ратном периоду се активирао велики број сродника и коетника који су већ живели у иностранству и који су помагали избеглицама или су показивали солидарност. Саговорници посебно истичу случајеве рођачке солидарности. Током деведесетих створена је и мрежа коетника и институција у Берлину која је прихватала босанске избеглице и пружала им неопходну помоћ. У неким исказима се наводи контраст између *некад* и *сад*, при чему се указује на изузетност солидарности која је владала *некад* у доба ратне кризе и на недовољну солидарност у мирnodопско време. Искази који реферишу на послератно доба, указују да се миграције настављају и да се одржавају транснационалне везе, при чему још увек у међуљудским односима преовлађује рођачка солидарност. Ови налази свакако јесу прилог разумевању чврстих родбинских структура на Балкану и процесима преображаја кроз које они пролазе.

Искази представљају примере различитих типова говорне интеракције, од учесталих размена између истраживача и саговорника, конарације више учесника у раговору, до монолога. И језичка средства су врло разноврсна, при чему посебно важну улогу имају наративи²⁶.

²⁶ Наративи су језичка средства којима се рекапитулира одређено искуство из прошлости, при чему радња која чини окосницу наратива следи одређени хронолошки след догађаја. Хронологија представљених догађаја је кључна за јединствену семантичку интерпретацију

Саговорници користе често хабитуалне наративе, који реферишу на радњу која се понављала у неком временском периоду, при чему су наративни актери означени генеричким референцама људи, народ нпр. (1) *Да су људи који су живјели овдје, који су живјели овдје заиста свакојако помогли тим људима, / да су слали гарантна писма, / да су своје станове уступили...;* (1) *А у овом центру људи када дођу из рата имају толику потребу да из себе, да да се издери / и да кажу шта им се десило. / И дођу у један Берлин, / и под наводницима то никога не интересује. / И онда је било битно тим људима дати простора гдје ће моћи говорити о оним што се десило, да могу говорити;* (5.6) *Уп- упозно сам га, / пошто сам ја доле у центру иначе био увијек у та доба, у та доба увик сам ја био тај који сам дочекиво људе, / распоређиво у хотел, / обезбеђиво, наручиво хотел овај, како се каже...;* (5.18) *Па акције да би купили новац / да шаљемо доле за храну, за хљеб, за крух, за брашно. / Организирано се на тај нар- на тај начин да би томе народу помогли јел.*

Саговорници највише ипак користе наративе личног искуства, нпр. (3.5) *Ми смо њи држали четири месеца, њи одек у ова у ова стан, у ову гужву. / Нит смо наплатили храну, нит смо наплатили стан, ни струју, ни воду, ништа. / Они су за та четири месеца понели десет хиљада евра кући...;* (4) *Муж ми је дошо за Немачку. / Имам два дјевера. / Овај старији се школово, / он је завршио, он је факултет у у Босну горе завршио, / овај, радио је у школу ту у К. ту у М. / Посенке и он учини му се мала плата, / те и он је дошо овамо. / Ова најмлађи овамо. / Овамо су сад сви тројица су, / имају, средили су папире. / Оде раде...;* (6.5) *Не да нама Словенија да ми уђемо унутра. / И знам да смо спавали у пограничном дијелу. / И дође човек и одради посо. / И нас смјести у једно погранично мјесто у Словенији, у комплексе босанске фирме... Поред тога, саговорници користе и уланчане и врло развијене наративе личног искуства (7), (8), (9).*

Емоционалност и експресивност исказа изражена је разним вербалним и невербалним средствима:

- Употребом експлицитних исказа, експресивних и метафоричних глагола и придева који служе за евалуацију актера и догађаја, нпр.:

(1) *Значи та оданост породична, хајд да кажемо овај емоционалност и све остало је побуђена код људи, да су људи који су живјели овдје, који*

(1) *када дођу из рата имају толику потребу да из себе, да да се издери*

наратива, те наративне радње не могу по слободној вољи мењати хронологију без последица по семантичку интерпретацију и идентитет наратива. Постоји више врста наратива, међу којима је највише проучен наратив личног искуства, чији су концепт разрадили Лабов и Валецки (Labov, Waletzky (2003 [1967])); поред тога, за овај рад значајни су хабитуални наративи, којима се реферише на догађаје који су се понављали у одређеном временском периоду (више о теорији и типовима наратива у Илић [Mandić] 2014; 2014a). У сегментацији наратива на клаузе користим знак /.

(2.32) Ја увек пошаљем. И некако *очистим* себе. *Неко задовољство*

(7) Живили смо ту у Берлину, четрдесет квадрата, *сложно, весело, задовољни све*, да *дјеца имају топлину, осјећај* за тај стан, за. Кухали смо и тако.

(8) Ондак сам се некако, јер моја фамилија није ни знала *да л сам ја жива ни мртва* значи. Тад сам се јавила

- Употребом перспективе *некад* и *сад* и поређењем према контрасту, нпр.:

(3.7) А имају одек рођене амице. Њих нико ништа није хтео да их помогне

(3.13) Демократија откако је постало, *тотално нашкодила* људскоме битку. Што? Од од *онакве топлине, то је било поштење*

(5.22) Има наших, па није хтио ни да чује, ко: Шта му он море помоћи. Ето му другови, ето му.

(6.5) Овај и оно, за све је, види, сад кад неко пореди мене и неког ко је *заглавио* цијело време у Б., *то је нес- неуспоредиво. То је неуспоредиво, неуспоредиво*. Али ал кад човјек погледа тај неки избјеглички живот и то све, имо да једе, имо је, ал имо је и неки неки, вјероватно ил сигурно, исте ил сличне ствари су преживљавале српске избјеглице у Србији или хрватске избјеглице у Хрватској.

- Употребом управног и неуправног говора, понављања, смеха као паралингвистичког средства, (ауто)ироније, нпр.:

(2.32) Она каже: Ми немамо сад пара. Треба, деца, не радимо, немају посо.

(5.22) Нисам ни ја мого финансират да неко (смех) нисам имо паре те, ал јесам колко сам мого (...) И то ми жена преписива, јес чула, преписива ми. Али ја волим док сам радио ово што сам радио. Преписива да сам треба направит још једну кућу, боље би било. А не давати паре. А да сам направио још једну кућу имо би великог белаја.

(6.5) Ми задовољни, имаш, ми то зовемо, казан, имаш казан. Словенска кухиња не личи на на босанску (смех). Овај, мислим фала и Словенцима, И то све. Ал кад имаш људи који су паметнији, визионари или како то већ ... И огромна већина избјеглица у Словенији је била у таквим, или касарнама ЈНА или у босанским фирмама, зградама, гдје су били радници ил ко већ (смех) радна снага.

(7) Ја сам њему рекла: Ја сам ту гдје јесам, у Њемачкој, у Берлину. Ја не знам, реко, гдје сте ви. Шта ви хоћете да ви мени избавите брата и и и његову супругу, имо је тада једну бебу малу,

овај. Каже он: Нећу ништа. -Стварно, реко, реците шта хоћете. Избавите ми људе, молим вас.

(9.2) Мало даље они су пустили Драгану Мирковић. Ми смо сви певали (смех): Ево сад смо у Европи. Оно срећни (смех), знаш.

Тематски регистар: Личне друштвене мреже

Тематске јединице сам бирала према критеријуму релевантности за тему личних мрежа и поређала по азбучном принципу. Фокус исказа је ипак на деведесетим годинама, када је већина миграната дошла у Немачку. Оваква тематска мрежа доприноси разумевању сложене стварности миграната, у којој долазак и почетни контакти путем личних мрежа представљају један део биографија.²⁷ Сви градови из Босне су дати иницијалом Б., имена су промењена или дата иницијалом. У примерима (7), (8) наведена српска имена су промењена у Милан и Стана, јер је за разумевање радње важан етницитет актера.

Агенције за пребацивање преко границе (2), (7), (8), (9)

На основу исказа јасно је да су током ратова вођених у време распада Југославије биле активне агенције, састављене од људи пореклом с Балкана и из западне Европе, које су илегално или полулегално пребацивале људе преко границе. Таква услуга се наплаћивала и врло често су се мигранти због тога задуживали код родбине и пријатеља. Иако ова пракса, с једне стране, спада у неетичке и криминалне праксе, којима није посвећена довољна пажња, с друге стране, за мигранте је то често био једини пут избављења.

Гастарбајтери (1), (2), (5), (6), (7)

Гастарбајтери и установе које су они формирали одиграли су кључну улогу у пријему и помоћи новим мигрантима. Најчешће су се везе с гастарбајтерима остваривале преко родбинских односа, али и коетничке солидарности.

Избеглички камп (6), (8)

Избеглички кампови су једна станица на путу избеглица из БиХ ка Немачкој. Најчешће су то нужни колективни смештаји, на ободима градова.

Исламски културни центар у Берлину (1), (5)

Исламски културни центар је одиграо кључну улогу у помоћи ратним избеглицама, и то дељењем материјалне, медицинске и саветодавне помоћи.

²⁷ Слична тематско-садржајна анализа грађе примењена је у Илић [Мандић] (2011) и Крел, Мандић (2016).

Интеретничка солидарност (7), (8)

Ретки су били примери солидарности која превазилази родбинске и етничке границе у време кризе и међутничких ратова.

Комшије (7), (8)

Коетничка солидарност (1), (5), (7), (8), (9)

Током кризе и рата долази до јачања националних и верских идентитета и етничке и верске солидарности, као и губитка емпатије за друге етничке и верске групе. Истовремено, долази до консолидације етничких и конфесионалних група.

Ланчана миграција (1), (2), (3), (4), (5), (6), (7), (9)

Процес ланчане миграције текао је независно од ратова, већ у време гастарбајтера. Ратови и криза само су појачали већ устаљене процесе ланчане миграције.

Солидарност некад / сад (1), (3)

Наглашавање контраста између солидарности *некад* и *сад* даје временско-идеолошку перспективу, према којој је солидарност у време кризе и ратова била израженија, него *сад*, у време мира и релативног благостања. Присутан је и контраст између онога што се сматра старим патријархалним вредностима и новим демократским, западним.

Помоћ данас (2), (3)

Помоћ се и данас наставља слањем новца, поклона родбини и пријатељима, и помагањем новим мигрантима.

Помоћ током рата (1), (2), (5), (6), (7)

Солидарност, посебно родбинска и коетничка, била је изражена током рата.

Породичне и родбинске везе (1) (2), (3), (4), (5), (6), (7), (8), (9)

Породичне и родбинске везе су кључне у личним мрежама. Скоро 90% свих миграција је следило путеве претходних родбинских миграција и налазило помоћ управо у овим круговима. Родбина није била укључена у процес миграције и помоћи само када је физички била спречена.

Пријатељи (7), (8), (9)

Траума (1), (6), (8)

Траума има важну улогу у дискурсу и хабитусу постјугословенских заједница и актера. Она заузима посебно значајно место у саморазумевању Бошњака и у формирању њиховог модерног идентитета.

Закључак: Миграција и личне мреже

У раду су представљени први резултати теренског истраживања Бошњака из Босне и Херцеговине и Србије који живе у Берлину (2016–2018), а које је спроведено на Институту за славистику Хумболтовог универзитета, уз помоћ фондације Александар фон Хумболт. Први талас великих миграција у Немачку настаје у периоду 1950–1980, у оквиру гастарбајтерског програма, а други је забележен током југословенских ратова 1991–1999, односно босанског 1992–1995. Немачка је примила највише ратних избеглица, али је, процентуално гледано, најмањем броју било дозвољено да остане. Посебно за избеглице из БиХ је омогућен привремени боравак (тзв. *дулдунг*), који је имао рестриктивна и донекле дискриминативна правила.

Овај рад је имао неколико циљева. Прво, настојала сам да осветлим значај личних мрежа у путевима миграције и да укажем на улогу родбинских веза, које, иако пролазе кроз значајне преображаје, још увек имају важну улогу у структурирању друштвене реалности на Балкану. Исто тако, желела сам да допринесем разумевању улоге вербалних средстава у (ре)продукцији мигрантског искуства, и то посебно хабитуалних наратива, наратива личног искуства и језичких средстава евалуације. Коначно, рад настоји да у документарном смислу представи исказе Бошњака, као прилог за усмену историју миграција на Балкану.²⁸

Транскрипти

- (1) Б1, СГ м. (1977), факултетски образован, с 10 година избегао с продицом из БиХ у Берлин, Исламски културни центар у Берлину, 2016

СГ: Овдје, управо то, то је један одређени раскорак. Ми овдје рецимо још увек имамо, овај, иначе осамдесет девете године када ја неправљено и када смо формирали заједницу и када је све то што се дешавало у Југославији, све више било људи и наравно деведесет и друга година. Долази у Босни и Херцеговини, долази до ратних дејстава и велики велики број избјеглица. Онда смо ми као заједница били наравно прва адреса гдје су људи долазили и гдје су се овај упознавали и онда, управо ово што сте ви говорили, значи. Како су људи долазили у Берлин? Зато што је ту стриц, зато што је ту тетка, зато што је ту, људи су долазили јер су имали некога ту. И сви, све избјеглице су ишле поприлично да иду тамо јер имају некога свога. Као што сам ја дошао рецимо у Минхен јели код тетке, па онда сам дошао у Берлин овдје зато што је моја мама имала неку своју стричевку, јер је овај

²⁸ Посебно се захваљујем уредници Јадранки Ђорђевић Црнобрњи и двома анонимним рецензентима, чије су исправке и предлози допринели квалитету рада.

отприлике су избјеглице биле боље тад у Берлину него у Минхену. Значи та та та хајд да кажемо та породична, та породична структура и сватања, та која данас нису таква. Значи та оданост породична, хајд да кажемо овај емоционалност и све остало је побуђена код људи, да су људи који су живјели овдје, који су живјели овдје заиста свакојако помогли тим људима, да су слали гарантна писма, да су своје станове уступили, да су рецимо у тим становима двособним, трособним било по двадесет људи, да су ти људи њима били преводиоци, да су ишли са њима на социјале, у социјалне установе, да су пријаве боравка, и тако даље, и тако даље. А у овом центру људи када дођу из рата имају толику потребу да из себе, да да се издери и да кажу шта им се десило. И дођу у један Берлин, и под наводницима то никога не интересује. И онда је било битно тим људима дати простора гдје ће моћи говорити о оним што се десило, да могу говорити. Нама је било битно да то каналишемо, заиста да каналишемо, да то не би овај завршило у нечем непотребном. Него смо то каналисали у смислу да смо радили са психотерапеутима, да смо радили рецимо са установама који који који који имају искуства с трауматизацијом и људима који долазе из из кризних и ратних дешавања.

(2) Б2, СГ ж. (1972), основна школа, с 23 године сама дошла у Берлин из Санцака (Србија), кафић у Берлину, 2016

2.1 ИС: Добро. А реци ми како је брат отишо?

2.2 СГ: Брат је са другом неком агенцијом, да кажем тако агенција, ти људи што преводе. Исто дошо овде у Берлин. Па он је пола године прије мене. Он је деведесет и пете.

2.3 ИС: Је л он сам или са женом?

2.4 СГ: Са женом. Он је дошо пола године, ја тако.

2.5 ИС: Аха тако значи, И онда се женом. И онда сте ишли у те хајмове.

2.6 СГ: Ја онда су ишли у хајмове ту. Неки њени су били ту и онда су знали како се пријављује, знаш. Увек неко неком помагао. Знаш шта да се ради.

2.7 ИС: А јесте имали неке познанике те који су отишли као гастарбајтери на пример раније. Тај друг из Франкфурта кога си звала. Је л он дошо као гастарбајтер или или? Јел ти знаш неког?

2.8 СГ: Не знам за њега, не знам не знам ко гастарбајтер.

2.9 ИС: Неко да је дошо раније оно легално, знаш оно, седамдесетих кад су, има доста из Санцака да су дошли

2.10 СГ: А па мој дајо, мој дајо, рођени од моје маме отац, брат. Он је овај у Минхен, он је овај ту био. Имо је папире. И његову децу је нормално повуко, пошто он има оно папире. И радио.

2.11 ИС: Исто из Санцака.

2.12 СГ: Из Санцака јесте. Тако.

(...)

2.13 ИС: А овај да те питам нешто. Колико си ти, на пример, ти људи што су, прво да те питам овако. Ти људи знаш што су одлазили као гастарбајтери. Колико су они помагали своју родбину, колико су слали новац, колико се очекивало у Санцаку на пример кад неко оде у иностранство да треба да повуче друге или да помаже друге? Или како то? Те родбински односи ме занимају. Колико то

2.14 СГ: Ја, било је. Овај мој даица је имао кућу доље и оно кад је било ратно стање, моја сестра и он је сву својту ту овај, ту примио у тај оно кад је било стра од рата. Ја сам тад била у браку оно али, баш кад је био право рат он је узео и они су се пријавили на социјалу и он је ту помого. И он је ту куповао у гајбама, и воће, и спавали ту.

2.15 ИС: Из Босне својта, кад је био рат?

2.16 СГ: Није из Босне, из Санцака.

2.17 ИС: Али зашто их је

2.18 СГ: Па не знам, онако су дошли ту.

2.19 ИС: Нису имали пара мислиш.

2.20 СГ: Није, него стра од рата, као да се не зарати ту.

2.21 ИС: А где су дошли, ту код њега овде у Немачку?

2.22 СГ: Ја, код њега у Немачку. Нису ишли у хајм него код њега. Примали су социјалу, и ту јели и пили и то шпарали.

2.23 ИС: Колко њих је он примио?

2.24 СГ: О доста, двадесеторо.

2.25 ИС: И колко их је, како их је издржавао?

2.26 СГ: И после, сви су остали. Па он! Они нису ништа трошили.

2.27 ИС: Молим?

2.28 СГ: Нису они ништа. Он све то куповао.

2.29 ИС: И колико дуго је он њих тако?

2.30 СГ: Три месеца. И после моја сестра се вратила. Више су се вратили после. И тако. Неко је добио, отишао стан да узме. Тако су давали станове, код Минхен неђе близу ту било.

2.31 ИС: А кажи ми шта ти мислиш, је л то теби обично или необично да сад неко ко се овде снашо помаже родбину? Да издржава, да му дође родбина? Или мислиш? Како ти то видиш?

2.32 СГ: Да помажем. Па ја мислим ако је у тешкој ситуацији, увек и ја помажем. Ја сад на пример имам, средила сам мој живот овде и увек моју сестру помажем, јер не би могла сад да једем овде. Она каже: Ми немамо сад пара. Треба, деца, не радимо, немају поса. Ја увек пошаљем И некако очистим себе. Неко задовољство.

2.33 ИС: А колико на пример пошаљеш?

2.34 СГ: Не пуно. Па нешто, педесет еура до сто.

2.35 ИС: Месечно или?

2.36 СГ: Не месечно. На пример за Бајрам пошаљем тако те празнике. Или за Нову годину. Кад одем доле купим. То је можда годишње двапут, трипут, нешто кад треба, тако. Јер немамо ни ми толико пуно (смех) да дајем знаш, а оно колко си у могућности нешто.

2.37 ИС: А колико ти је брат помогао кад си дошла?

2.38 СГ: Па брат ето, то пријавио ме и то. И после он шта знам ја, то, фино је било.

(3) Б9, СГ₁ ж. (1982), СГ₂ м. (1972), основна школа, из Србије (Санцак), дошли у Берлин 1990-их у Берлин, имају седморо деце, приватни стан у Берлину, 2016

3.1 ИС: А да вас питам нешто колко се помажу Санцаклије овде? Колко може да рачуна човек кад дође овде, кад емигрира да да да ће да му његови из Санцака помогне да нађе поса да нађе смештај? Колко сте повезани, колко се помажете?

3.2 СГ₁: Како на кога падне. Какав је човек.

3.3 СГ₂: Па видиш ова два момка што су ту? Ми смо и прошле године, они су дошли на студентске те=

3.4 СГ₁: =визу

3.5 СГ₂: =Визе. Ми смо њи држали четири месеца, њи одек у ова у ова стан, у ову гужву. Нит смо наплатили храну, нит смо наплатили стан, ни струју, ни воду, ништа. Они су за та четири месеца понели десет хиљада евра кући.

3.6 СГ₁: А то неко други не би.

3.7 СГ₂: А имају одек рођене амице. Њих нико ништа није хтео да их помогне.

3.8 СГ₁: До сад.

3.9 ИС: Значи зависи.

3.10 СГ₁: Зависи

3.11 СГ₂: Ма све, пада, ти гледај нешто. Знаш што ти кажем то, демократија, откако је демократија постала, тотално шаде за људску

3.12 СГ₁: За све бре

3.13 СГ₂: Демократија откако је постало, тотално нашкодила људскоме битку. Што? Од од онакве топлине, то је било поштење, зато ти ја кажем: Иди под хитно код мога оца.

- (4) Б10, СГ ж. (1964), основна школа, дошли 1990-их из Србије (Санџак) у Берлин, приватни стан у Берлину, 2017

СГ: Муж ми је дошо за Немачку. Имам два дјевера. Овај старији се школово, он је завршио, он је факултет у у Босну горе завршио, овај, радио је у школу ту у Б., ту у Б. Посенке и он учини му се мала плата, те и он је дошо овамо. Ова најмлађи овамо. Овамо су сад сви тројица су, имају, средили су папире. Оде раде. И тако.

- (5) Б32, СГ м. (1947), из Босне, средња школа, дошао 1970-их као гастарбајтер, кафић у Берлину, 2018

5.1 ИС: Е, а како си упозно К.? Откуд ти знаш К.? Случајно, на промоцији или?

5.2 СГ: Не не не не. На промоцији дошо овдје.

5.3 ИС: А на промоцији.

5.4 СГ: Аха

5.5 ИС: Е, имам још једно питање

5.6 СГ: Уп- упозно сам га, пошто сам ја доле у центру иначе био увијек у та доба, у та доба увик сам ја био тај који сам дочекиво људе, распоређиво у хотел, обезбеђиво, наручиво хотел овај, како се каже.

5.7 ИС: Гости мислиш?

5.8 СГ: Па гости дочекиво и смјешто у хотел из хотела. Превези, доведи са станице, са аеродрома и тако. То сам излазио у сусрет, по могућностима, кад имам времена. И већином сам то радио и остављо времена за то. Термини били. Ефендија ми каже: Долази тај и тај, де богати, мореш ли идуће недеље долази тад и тад. Те су ми информације давали да простора имам да и довезем, превезем и тако.

5.9 ИС: И тако си га упознао. А ти си ми нешто причао, само још једном да те питам, кад је кренуо рат, како си се ти лично ангажовао да помогнеш овај избеглицама? Да ли си примио неког у кућу или си само ишао тамо у центар и по-помагао или си дао новац или

5.10 СГ: Па нисам могао ту да не дајем од себе и временски и ради, ја јесам. Ја нисам толки стан да сам могао примит толко избеглица, колко сам њих пријављиво на првом удару код себе.

5.11 ИС: Али јесу ли били то рођаци или пријатељи?

5.12 СГ: Препорука твоја је била ево, дошла ти сестра, дошла ти родбина и да би се пријавила на социјалу требала ти је полицијска пријава. Ја сам пријављиво и рукама и ногама, претјераћу. Сигурно и више од двацет можда и триес особа. И то је ишло темпом да они после на основу те пријаве оду тамо и добију вонхајм и смјесте се и велки број није спавао код мене никако. Они су тамо, примјер, ти своју родбину доњела, довела и срела овдје и радла на томе да дође и ти си њега, крадом у хајму тамо спава с тобом, преживљава где и ви, једе. То можеш га ту директно, ал му треба папир да пријави социјалу и да пријави онај помоћ да је ту, да је, и онда добије и он вонхајм и спавање и тако. Е такви су се пријављивали код мене.

5.13 ИС: Значи то су

5.14 СГ: Ја ишо и питали мене, ево он као, разумиш, све препорука. И било је ту такви које ја и не знам. Нисам и ни упознао. Пријаве се десет петнес дана, само папира. Пријави се и он онда оде тамо и каже: Ја станујем код тога и тога. И он: Молим вас. Докаже, нема пасош, нема ништа, свашта нешто било. И онда га, онда га прими та социјала, та и дадне му смјештај и тамо и он оде и бави се својим животом онда.

5.15 ИС: Како си још, још како си, шта си још радио осим што си пријављиво, јел си још нешто помагао новачно или

5.16 СГ: У свим акцијама могућима, па правили смо акције, радили смо.

5.17 ИС: Акције?

5.18 СГ: Па акције да би купили новац да шаљемо доле за храну, за хљеб, за крух, за брашно. Организирано се на тај нар- на тај начин да би томе народу помогли јел.

5.19 ИС: Па то је лепо мисим. То те питам зато што хоћу да пишем сад један рад о томе, баш о томе како су функционисале те пријатељске и рођачке мреже у првом таласу избеглица. Колико је у ствари значило то, колика је улога гастарбајтера била који су дочекали, направили су ипак неку мрежу=

5.20 СГ: Ја ја

5.21 ИС: =подршке.

5.22 СГ: Па то је знате како, изненађење, језа те фата. Не можеш доле. Дође, и на пре- сабереш се ти, ево ја сам имо плаћу, радио. Има наших, па није хтио ни да чује, ко: Шта му он море помоћи. Ето му другови, ето му. Нисам ни ја мого финансират да неко (смех) нисам имо паре те, ал јесам колко сам мого. Ми који смо организирали морали смо на челу бит спремни да дамо нешто да би други дали. И то ми жена преписива, јес чула, преписива ми. Али ја волим док сам радио ово што сам радио. Преписива да сам треба направит још једну кућу, боље би било. А не давати паре. А да сам направио још једну кућу имо би великог белаја.

5.23 ИС: Што?

5.24 СГ: Па треба одржават. Имам једну и оно ми превише, шта ће ми? Кућа се руши, отпада, пропада.

- (6) Б12, СГ м. (1977), високо образован, избегао с породицом из Босне у Немачку 1990-их, Исламски културни центар, 2017

6.1 СГ: Ја долазим у Њемачку годину и по дана касније.

6.2 ИС: Сам ил с пород-

6.3 СГ: Не, не, са мајком и са братом и почињ-

6.4 ИС: А како сте уопште дошли на идеју да да дођете у Немачку?

6.5 СГ: Зато што овај је ту већ било неке наше родбине од ови што сам спомињао, овај бијељинске фамилије. Што су некад одселили за Бијељину, па су некад и радили овдје у Берлину. И то је било пресудно да смо ми дошли у Берлин. Јер јер поставља се питање: Што ниси ишо у Минхен? Овај, и они нас, ми у Словенији, и они нас убјеђују. Ми задовољни, имаш, ми то зовемо, казан, имаш казан. Словенска кухиња не личи на на босанску (смех). Овај, мислим фала и Словенцима, И то све. Ал кад имаш људи који су паметнији, визионари или како то већ. Не да нама Словенија да ми уђемо унутра. И знам да смо спавали у пограничном дијелу. И дође човјек и одради поса. И нас смјести у једно погранично мјесто у Словенији, у комплексе босанске фирме. И огромна већина избјеглица у Словенији је била у таквим, или касарнама ЈНА или у босанским фирмама, зградама, гдје су били радници ил ко већ (смех) радна снага. Овај и оно, за све је, види, сад кад неко пореди мене и неког ко је заглавио цијело време у Б., то је нес- неупоредиво. То је неупоредиво, неупоредиво. Али ал кад човјек погледа тај неки избјеглички живот и то све, имо да једе, имо је, ал имо је и неки неки, вјероватно ил сигурно, исте ил сличне ствари су преживљавале српске избјеглице у Србији или хрватске избјеглице у Хрватској.

6.6 ИС: Да, исто су, исто су по баракама. Била сам ја, обилазила сам те

- (7) B26, СГ ж. (1952), средња школа, дошла 1980-их као жена гастарбајтера из Босне, кафић у Берлину, 2017

СГ: Ту промјену, кад сам ја хтјела да идем, сад кад сам одлучила, сад морам се вратити уназад, кад сам одлучила да се вратим, да видим да ја не могу са својим мужем. Ја сам своју сестру назвала и рекла: Ја се враћам. Ја сам у у кући, помаже ми К., ал ја нећ да останем, он мене стално зове, малтретира, ја хоћу да се вратим. Каже сестра: Сачекај још седмицу двије, овде није добро. То је било осам-, деведесете и, деведесете, пред рат. У том, друга седмица почиње рат у Босни. Ја остајем овдје. Прекида се веза, нормално ко и свугдје. Ја не знам, једина сам ја у Њемачкој. Сви су тамо. Не знам ништа. Ни ко је жив, ни ко је мртав. Неко каже: Убили ти брата. Неко каже: Овај, неко, и тако. И једно вече звони телефон, десет сати, престави се Милан. Каже: Јесте ви В.? Реко: Јесам. –Ја сам Милан, каже, из Б. Ја сам иначе из Б. –Ја сам, ја сам, ја вама морам пренети поруку, каже, родитељи, сви су вам живи. Пошто је брат, у суштини је стојећи, доста добро стојећи био, и неко је говорио да су му узели ауто и све паре, шта ја знам. Имо је неку фабрику, да су га убили. И ја кажем, каже он: И од брата вам порука, реко, он ми је дао. Ја кажем њему: Јел стварно од брата? Ја не знам, ја сам била скептична, неповјерљива, јел он мене лаже или овај. И кроз причу ја сам видјела да он зна мог брата и овај. Ја сам њему рекла: Ја сам ту гдје јесам, у Њемачкој, у Берлину. Ја не знам, реко, гдје сте ви. Шта ви хоћете да ви мени избавите брата и и и његову супругу, имо је тада једну бебу малу, овај. Каже он: Нећу ништа. –Стварно, реко, реците шта хоћете. Избавите ми људе, молим вас. И овај, он је то урадио стварно. Они су дошли овде. Ја сам у међувремену нашла неки стан. И они, ми смо дошли у стан, и једно по једно смо избављали отамо и и нас је у једно, једно четрес квадрата било трнестеро, кад су се сви избавили. Живили смо ту у Берлину, четрдесет квадрата, сложено, весело, задовољни све, да дјеца имају топлину, осјећај за тај стан, за. Кухали смо и тако. Међутим, после се то ти хајмови дјелили ал ми смо сваки дан били скупа, ту смо кухали, нисмо јели оно. Ја сам ишла у школу ту за васпитача и и и предала сам за развод брака. Све се то тако, моји су дошли. Ошла сам на развод брака. Дошла сам тамо са својом адвокатицом. Од мог мужа, овај његова адвокатица дође и она мени каже, пошто сам ја њега знала од прије кад смо живили: Гдје вам је, каже, муж? Ја кажем: Па не знам ја гдје је он.

- (8) B28, СГ ж. (1955), средња школа, дошла 1990-их из Босне у Берлин с породицом, приватни стан у Берлину, 2017

СГ: Стана ми рекла, Стана је сад назвала ову моју пријатељицу у Берлину, овај да сам кренула. И рекла ми да има у Мађарској тај сабирни центар за избеглице, да тражим то, да ту овај. И сад ја овај ту на станици, кад чујем причају наши. Ја ти овај пријем. Реко: Извинте, могу л вас нешто питат? Ја ево, реко, сад дошла из Босне, гдје је Сабирни центар? Каже мени човјек: Ево, каже, иди овако равно, каже, пјешке горе и рече овај како се овај зове зграда. Пише ти, каже, на згради. Ја ти горе, то било већ ујутро, знаш. Ја сам у два сата по поноћи кренула из Будимпеште. Ујутру у пола седам дошла у Харкањ. Ја тамо овај, ту је вако пар људи. Кад ја ови из Б. Видим. Један М. овај који је имо бензинску, он је се вратио. У њега жена била Српкиња. И то је била веза знаш, овај, преузима М. и сад мене гдје ћу даље. Има један који превози из Мађарске за Берлин. Један таксиста био прије у Б. овај и он превози. Ал хоће три иљаде марака за нас троје. Ајд платиће та моја пријатељица, па ћу ја њој касније вратит. И сад, мени тај М. каже: Мораш чекат, каже, сада. Мораш једно три дана бити у Мађарској. -Гдје ћу у Мађарској. Каже тај таксиста: Ићеш, каже, ти код мене кући. Кад његова жена дође и одведе нас тамо: Хајте се окупајте, ово оно. Питају како у Б., ово оно, хајд. Три дана сам ја била ту у Мађарској. И кад је онај био ред да нас тај вози. Ондак смо посједали у ауто и возио нас је, значи, прешли смо, овај Мађарску, ушли у Аустрију, и он мени каже: Колко те буде пито Аустријанац колко имаш пара, он мени даде овако једну гуту, то нисам ни гледала колко пара. Ово ћеш показати на граници. И ја покажем Аустријанцу паре. Пролази. У Минхену смо прешли границу значи Аустрије и Њемачке, прешли смо у Минхену кроз онај тунел. Он је мене избацио овај и моју ћерку М., а он и мој син Н. су наводно узели канистар воде. Па испод тунела смо прошли и сачеко мене са аутом и онда смо овај, тако смо прошли. И довезо ме на Херман плац ујутру. Значи ујутру смо дошли на Херман плац, и ту смо ондак, он је назво ту моју пријатељицу Т. и она је дошла. Она је становала Ф. штрасе, тамо на Витемберг плацу. И она ме преузела и она му је дала паре. И код ње сам ја била значи тај Вајнахтен, нисам се могла одма пријавит, била сам три четир дана код ње и трећег сам се пријавила на Ауслендербехерде. И тад сам добила хајам на Витемберг плацу близу ње. И ето то је то је та нека. Ондак сам се некако, јер моја фамилија није ни знала да л сам ја жива ни мртва значи. Тад сам се јавила. Сестра моја значи једна била у Израелу, као избеглица отишли су. Мајка ми је била у Њемачкој и једна сестра најмлађа, једна сестра у Белгији. Значи сви су отишли, нико о мени није знао да л сам ја мртва или жива, ништа о мени нису знали. Ондак сам, после тога се јави њима да смо стигли у Њемачку. Онда како да избавимо мужа ми.

- (9) Б2, СГ ж. (1972), основна школа, с 23 године сама дошла у Берлин из Санцака (Србија), кафић у Берлину, 2016

9.1 СГ: [Након развода, одузето јој је дете и додељено оцу] И рекла сам за мене овде живота нема. Ја сам, брат ми отишо и после ми посло паре, хиљаду двеста марака. И тако је био неки човек. Ја не могу да кажем име, и стварно и не знам то име. И тако група је било људи да се иде за Немачку. И онда су рекли хиљаду двеста, хиљаду марака од Бара до Бари. И после у Милану чека вас неко који превози вас за Немачку. Мени је брат посло хиљаду двеста марака. Ја сам кренула с том групом. Међутим, мој школски друг из основне школе је био исто у тој групи. Он је имао више пара, јер су имали овако ону трафику за цигарете (...) И сутрадан како је било договорено овај за Немачку да нас воде, та Холанђани, два аута нека, као неки мали комби нови. И они су рекли: Паре ћете дати у Франкфурт кад стигнете. Хиљаду еура. Имате ли сви? Ја нисам имала. Нисам смела да кажем. Ја сам мислила да ће брат да ме чека у Франкфурт, као и што то би требало да буде. Неки ризико (смех) сам направила. Међутим, мој брат није дошо у Франкфурт, али опет сам имала срећу (смех), овај. Ја сам рекла: Имам паре. Он ме погледо: Очеј. А ја нисам имала паре. Ја сам углавном кренула за Немачку. Био фебруар хиљаду девесто деведесет шесте.

(...)

9.2 СГ: Мало даље они су пустили Драгану Мирковић. Ми смо сви певали (смех): Ево сад смо у Европи. Оно срећни (смех), знаш. И е а шта је било сад. У Франкфурт стижемо у једну као каф- кафану, кафић. И ту људи нормално, то је било на црно, не смијеш ту да се задржаваш пуно. Ја видим нема нико мене да чека, онај Холанђанин тражи паре, ја немам паре. Ова друга група што је била са нашим, у други комби, они нису стигли, они су већ путовали. И, а та Холанђанин и овај, они заједно раде у кооперацији. И он: Паре. Онај преводи. Ја реко: Немам, мој брат није дошо да ме узме. Али тако ми нападе напамет, реко: Ал ја могу да зовнем једног школског друга. Не знам ни откуд ми та идеја (смех), ал опет оно знаш га из школе, знаш. Учини ти се то је једно детињство. И стани-пани опет једино он може ме познати, и познаје ме оно карактер, ја мислим. И он каже: А ја ћу да останем у Италију. Видим, знам да је имо пара, тако се понашо. Ко нема пара, он ко му нуди хоће за Немачку, јер нема пара у Италију да се проводи и да се врати. Јер није баш био тако. И ја реко: Оћу да назовем школског друга. А он назове тог Холанђанина и ја. Он каже: Може да прича тај и тај? И онда ме зове. И ја му кажем: Тако и тако, ја немам паре. Брат ми, можеш да ми дадеш томе Холанђанину хиљаду еура, ја ћу тебе вратит. Пошаљи ми конто и то, јавићу се, углавном бићемо у контакту. И он тако, каже: Добро Л., кад ти зарадиш и имадеш, не мораш тако журиш, вратићеш. И тако остало. Он му је платио. Мене су ома пустили. Сад како да дођем до Берлина (смех), немам исто пара. Е сад ту се потрефи (смех), ту се потрефи овај од моје снахе, хаве неки рођак. И он исто, ја зовем, нешто ми је ситно пара остало и

зовем њи, овамо у Берлин, и кажем: Ја сам у Франкфурт, реко, нема нико да ме узме. Има л ту неко? Они људи знаш одма: Одакле си? Где си, знаш? Од којија си? Ђе ћеш? Ка наш народ, прича, ал народ има пара. Зна ће ће. Није му први пут да долази, има искуства, тако. Он био мало старији човек, тако четрдесет година. Ја сам тако била млада, тако ми изгледао. И он каже: А познајем ја ту, ту особу. И он двеста марака стварно. Ја сам имала пасош сакрила, личну карту исто. Рекли су ми да сакријем. Он ми је купио карту. Само да покажем карту возну кад буде контрола, да не виду да сам на црно. Ми нисмо смели да носимо гардеробу, само тако ту једну ташницу. И овај онда он ми је купио карту и купио ми је воз „ице“ од Франкфурга. Ја нисам знала немачки (смех), мало енглески и тако. Сто осамдесет еура платио карту, то се сећам и дваест еура ми остало, не марака, није еура, онај да не преседам, него директно да дођем на Берлин Хауптбанхоф Цо. И онда каже кад дођеш на Цологише гартен ту изађеш и ту узмеш такси и адресу ми је дао где да дођем, код те од моје снахе, хала. И он ми је дао ту адресу, и тија дваес марака ми остало и тако ја сам с том картом и кренула за Берлин, с тим возом.

(...)

9.3 СГ: Ту стиго. После тако ручали, они се обрадовали. Ајд добро је да сам стигла. И онда, мој брат је био у један мешовити хајм, породично јер је био са женом (...) А мој брат је мене повео на социјалу и пријавила сам се тамо. И онда су мене питали: Оћеш ли у женски или у мешовити хајм? Ја сам рекла: Ја ћу. Они кажу: Па пошто си сама, није, немаш мужа и тако онда би можда боље било да будеш у једном женском хајму, он је заштићени, него да идеш де су мушкарци. Ја сам била млада. Па боље је ту. И ту су ме сместили. Добила сам хајм, социјалу, И тако, гардеробу, месечну карту, и тако све што треба.

Литература

- Antonijević, Dragana, Ljubica Milosavljević. 2016. „Трећа опција”: oscilirajuća kretanja gastarbajtera u penziji.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 64 (3): 509–526.
- Bastani, Susan. 2007. „Family comes first: Men’s and women’s personal networks in Tehran.“ *Social Networks* 29: 357–374.
- Briggs, Charles. 1986. *Learning How to Ask. A Sociolinguistic Appraisal of the Role of the Interview in Social Science Research*. New York: Cambridge University Press.
- Braun, Virginia, Victoria Clarke. 2006. „Using thematic analysis in psychology.“ *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 77–101.

- Bucholtz, Mary. 2003. „Sociolinguistic nostalgia and the authentication of identity.“ *Journal of Sociolinguistics* 7 (3): 398–416.
- Craig, Gary, Hans Dietrich, & Jerome Goutié. 2005. „Excluded youth or young citizens? Ethnicity, young people and the labour market in three EU countries.“ In *Young People in Europe: Labour Markets and Citizenship*, eds. H. Bradley, J. van Hoof. Policy Press.
- Dahinden, Janine. 2017. „Transnationalism reloaded: the historical trajectory of a concept.“ *Ethnic and Racial Studies* 40 (9): 1474–1485.
- Dimova, Rozita. 2006. „Duldung trauma: Bosnian refugees in Berlin, in Migration Processes.“ In *Central and Eastern Europe: Unpacking the Diversity*, eds. Szczepanikova, Alice, Čaněk, Marek, Grill, Jan, 47–53. Prague: Multicultural Center Prague.
- Dimova, Rozita. 2006a. „From Protection to Ordeal: Duldung status and Bosnians in Berlin.“ *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers, No. 87: 1–12*.
- Dienelt, Klaus. 2018. „Duldung: Was ist eine Duldung und mit welchen Rechten ist sie verbunden?“ Bundeszentrale für politische Bildung, 13. September 2016.
<http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/233846/definition-fuer-duldung-und-verbundene-rechte?p=all>; posećeno 27. maja 2018.
- Duranović, Amir. 2014. „Das religiöse Leben der ‘Gastarbeiter’ aus Bosnien-Herzegowina in Deutschland in den 1970er und 1980er Jahren.“ *Südosteuropäische Hefte* 3 (1): 67–77.
- Duranti, Alessandro. 1997. *Linguistic anthropology*. Cambridge University Press.
- Durkheim, Emile. [1897] 1951. *Suicide*. New York: Free Press.
- Đorđević-Crnobrnja, Jadranka. 2016. „Migracije iz Gore krajem dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 62 (2): 35–46.
- Đurić, Vladimir, Darko Tanasković, Dragan Vukmirović, & Petar Lađević. 2014. *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Eckert, Penelope. 2003. „Sociolinguistics and authenticity. An elephant in the room.“ *Journal of Sociolinguistics* 7 (3): 392–431.
- Feldman, Carol. 2001. „Narratives of national identity as group narratives.“ In *Narrative and Identity. Studies in Autobiography, Self and Culture*, eds. J. Brockmeier, D. Carbaugh, 129–143. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- Fischer, Claude. 1982. *To Dwell among Friends: Personal Networks in Town and City*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fond. 2003. *Otmica u Štrpcima : analiza suđenja za ratni zločin : činjenice, pravna pitanja i političke implikacije*. Beograd : Fond za humanitarno pravo.
- Foroutan, Naika, Coşkun Canan, Sina Arnold, Benjamin Schwarze, Steffen Beigang, & Dorina Kalkum. 2014. *Deutschland Postmigrantisch I. Gesellschaft, Religion, Identität*. Berlin: Berliner Institut für empirische Integrations- und Migrationsforschung.
- Foroutan, Naika, Coşkun Canan. 2016. *Deutschland Postmigrantisch III. Migrantische Perspektiven auf deutsche Identitäten – Einstellungen von Personen mit und ohne Migrationshintergrund zu nationaler Identität in Deutschland*. Berlin: Berliner Institut für empirische Integrations- und Migrationsforschung.
- Freeman, Linton. 2004. *The development of social network analysis: a study in the sociology of science*. Vancouver, B. C.: Empirical Press.
- Grandjean, Martin 2016. „A social network analysis of Twitter: Mapping the digital humanities community.“ *Cogent Arts & Humanities*, 3 (1). <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311983.2016.1171458>; pristupljeno 13.06.2018.
- Halilovich, Hariz. 2012. „Trans-Local Communities in the Age of Transnationalism: Bosnians in Diaspora.“ *International Migration* Vol. 50 (1): 162–178.
- Halilovich, Hariz. 2013. *Places of Pain: Forced Displacement, Popular Memory and Trans-local Identities in Bosnian War-torn Communities*. Berghahn Books.
- Haug, Sonja, Stephanie Müssig, & Anja Stichs. 2016. *Muslimisches Leben in Deutschland im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz*. Forschungsbericht 6. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge. <https://www.bamf.de/SharedDocs/Projekte/DE/DasBAMF/Forschung/Integration/muslimisches-leben-deutschland-2016.html>; pristupljeno 4.05.2018.
- Heyken, Edda. 2014. *Erinnerungen an den Bosnienkrieg. Fluchterfahrungen, Identität und Zugehörigkeit von Bosniern in Berlin*. Berlin. Weissensee Verlag.
- Ilić [Mandić], Marija. 2014. *Discourse and Ethnic Identity: The Case of the Serbs from Hungary*. München, Berlin: Verlag Otto Sagner.
- Ilić [Mandić], Marija. 2014a. „Collective narrative: the narrative on Croatian language from academic to far-right discourses in Serbia.“ *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology* 5 (1): 45–69.
- Ilić [Mandić], Marija, Aleksandra Đurić Milovanović. 2013. „Kome treba antropološka lingvistika u Srbiji danas? Primer kreiranja Digitalnog zvučnog arhiva Balkanološkog instituta SANU.“ *Etnološko-antropološke sveske* 21

(n.s.) 10: 73–89.

- Ilić [Mandić], Marija. 2011. „Sad od naši deca mi se radujemo da kolko maternjeg jezika skupu i nauču: čipska govorna zajednica i proces zamene jezika.“ *Etnografija Srba u Mađarskoj* 6: 98–120.
- Ivanović, Vladimir. 2011. „Subota na banhofu: Svakodnevica jugoslovenskih radnika na ‘privremenom radu’ u SR Nemačkoj i Austriji.“ *Godišnjak za društvenu istoriju* 17 (1): 69–87.
- Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Klanco, Mustafa. 1997. „Muslimanske zajednice Bošnjaka u zapadnoj Evropi sa posebnim osvrtom na Njemačku.“ U *Islam u zapadnom svijetu*. Zagreb: Islamski centar.
- Klekowski von Koppenfels, Jutta Amanda, Höhne. 2017. „Gastarbeiter Migration Revisited: Consolidating Germany’s Position as an Immigration Country.“ In *South-North Migration of EU Citizens in Times of Crisis*, eds. Jean-Michel Lafleur, Mikolaj Stanek, 149–174. Springer Open.
- Krel, Aleksandar, Marija Mandić. 2016. „Diskurs o jezičkim praksama banatskih Nemaca: Savremena terenska istraživanja.“ *Antropologija* 16 (1): 33–52.
- Kupiszewski, M., A. Kicing, D. Kupiszewska, & F. H. Flinterman. 2009. *Labour migration patterns, policies and migration propensity in the Western Balkans*. The Central European Forum for Migration and Population Research (CEFMR).
- Labov, William, Joshua Waletzky. 2003 [1967]. „Narrative Analysis. Oral Versions of Personal Experience.“ In *The Essential Readings. Sociolinguistics*, eds. Christine Bratt Paulston, Richard G. Tucker, 74–104. Oxford: Blackwell.
- Laird, Pamela Walker. 2006. *Pull: Networking and Success since Benjamin Franklin*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lapadat, Judith. 2000. „Problematizing transcription. Purpose, paradigm and quality.“ *International Journal Social Research Methodology* 3 (3): 203–219.
- Mandić, Marija. 2015. „Unifying the Other: The Case of the March Violence in Kosovo and the Mosque Burning in Belgrade.“ *Ethnologia Balkanica* 18: 281–305.
- Mayring, Philipp. 2013. „Qualitative Content Analysis.“ *Forum: Qualitative Social Research*, 2000; 1: Article 20 [Cited 13 February 2013]. <http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1089/2385>; pristupljeno 13.06.2018.

- Mahmutović, Mirsad 2003. *Džemati Bošnjaka u dijaspori. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Ured za bošnjačku dijasporu.
- Mihajlovic, Steven. 1987–1988. „Yugoslav Gastarbeiter: The Guest Who Stayed for Dinner.“ *Journal of International Law & Business* 8 (1): 182–196.
- Mihok, Brigitte. 2001. *Der politische Umgang mit den bosnischen Bürgerkriegsflüchtlingen in Berlin (1991–2000)*. In *Migration und Integration in Berlin: Wissenschaftliche Analysen und politische Perspektiven*, ed. Frank Gedemann, 145–162. Leske + Budrich, Opladen.
- Milroy, Lesley. 1987. *Language and Social Networks*. Oxford: Blackwell.
- MHRR 2012. *Informacija o Stanju Islejenistva Iz BiH (Information on the Migration Situation from BiH)*. Ministry for Human Rights and Refugees. http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/aktuelnosti/Informacija%20o%20iseljenistvu%20iz%20BiH_dec%202012.pdf; pristupljeno 4.05.2018.
- Park, Namkee, Seungyoon Lee, & Jang Hyun Kin. 2012. „Individuals’ personal network characteristics and patterns of Facebook use: A social network approach.“ *Computers in Human Behavior* 28 (5): 1700–1707.
- Petrović, Duško. „Fenomen izbjeglištva u modernom političkom sistemu.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 62 (2): 49–64.
- Popis 2011. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji: Verioispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost. Podaci po opštinama i gradovima*. Beograd: Republički zavod za statistiku, 2013.
- Portes, Alejandro, Luis E. Guarnizo, & Patricia Landolt. 1999. „The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field.“ *Ethnic and Racial Studies* 22 (2): 217–237.
- Rohe, Mathias. 2016. *Der Islam in Deutschland: Eine Bestandsaufnahme*. C.H. Beck.
- Russell, Ian. 2006. „Working with Tradition: Towards a Partnership Model of Fieldwork.“ *Folklore* 117: 15–32.
- Sikimić, Biljana. 2012. „Timski terenski rad Balkanološkog instituta SANU. Razvoj i istraživačkih ciljeva i metoda.“ U *Terenska istraživanja – poetika susreta*, ur. Milina Ivanović Barišić, 167–198. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Statistisches Bundesamt 2017. *Bevölkerungsstand*. <https://www.destatis.de/DE/ZahlenFakten/GesellschaftStaat/Bevoelkerung/Bevoelkerung.html>; pristupljeno 4.05.2018.
- Tedlock, Dennis. 1983. *The Spoken Word and the Work of Interpretation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Tretter, Hannes, ed. 2000. *Temporary Protection für bosnische Flüchtlinge in Europa: Länderberichte*. Wien: Studienreihe des Ludwig Boltzmann Instituts für Menschenrechte – Verlag Österreich.
- Tsitsipis, Lukas. 1997. „The construction of an ‘outsider’s voice’ by low-proficiency speakers of an Albanian variety (Arvanitika) in Greece. Language and ideology.“ *International Journal of the Sociology of Language* 126: 105–121.
- UNHCR 2002: United Nations Secretariat. 2002. *International Migration from Countries with Economies in Transition: 1980–1999*. http://www.un.org/esa/population/publications/ewmigration/E-W_Migrationreport.pdf; pristupljeno 1.06.2013.
- Vaismoradi, Mojtaba, Hannele Turunen, & Terese Bondas. 2013. „Content analysis and thematic analysis: Implications for conducting a qualitative descriptive study.“ *Nursing and Health Sciences* 15: 398–405.
- Valenta, Marko, Sabrina Ramet. 2016. „Bosnian Migrants: An Introduction.“ In *The Bosnian Diaspora: Integration in Transnational Communities*, eds. M. Valenta, S. Ramet, 1–24. Routledge.
- Vertovec, Steven. 2001. „Transnationalism and identity.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27 (4): 573–582.
- Will, Anne-Kathrin 2009. *Verhandeln + Behandeln = Psychologisierung menschlicher Leidenserfahrungen. Therapieerfahrungen bosnischer Flüchtlinge in Berlin*. Inauguraldissertation. Berlin: Institut für Europäische Ethnologie, Philosophische Fakultät I, an der Humboldt-Universität zu Berlin.
- Wodak, Ruth, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl, & Karin Liebhart. 2009. *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wolfram, Walt. 1998. „Scrutinizing linguistic gratuity: Issues from the field.“ *Journal of Sociolinguistics* 2 (2): 271–279.
- Zlatanović, Sanja. 2010. „Transfer i kontratransfer u etnografskim istraživanjima.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (1): 129–139.

Примљено / Received: 11. 04. 2018.

Прихваћено / Accepted: 30. 10. 2018.